

“GÖZƏLLİK” KONSEPT VƏ LEKSEM KİMİ (Azərbaycan və ingilis dillərinin təmsalində)

Açar sözlər: *konsept, gözəllik, qiymətləndirmə, konseptosfer, konseptin əlamətləri, konseptin komponentləri.*

Ключевые слова: *концепт, красота, оценивание, концептосфера, признаки концепта, компоненты концепта.*

Key words: *concept, beauty, assessment, concept sphere, concept signs, concept components.*

İnsan və gerçəklik arasında qarşılıqlı münasibətlərin əks olunma aspektlərindən biri qiymətləndirmədir. Dünyanın dərkı prosesində təbii verilənlər, tərbiyə, təhsil, insanın yaşadığı tarixi fon, onun xarakteri, zövqü, dünyagörüşü insanda müəyyən dəyərlər sistemi formalaşdırır və o, məhz buna söykənərək hər şeyi qiymətləndirir.

Qiymətləndirmə qabiliyyəti insana şüur meydana gələn andan xasdır. İnsan təfəkkürü canlı və cansız müqayisə edir, analogiyalara mühüm əhəmiyyət verir, müxtəlif magik obraz və simvollara müraciət edir. İnsanın təfəkkürü inkişaf etdikcə onun qiymətləndirmə fəaliyyəti də inkişaf edir və mürəkkəbləşirdi, müxtəlif növ dəyərlər müstəqil dəyər növlərinə (mənavi, dini, siyasi, estetik, intellektual və s.) çevrilirdi. Bu dəyərlərdən biri də “gözəllik”dir.

“Gözəllik” konsepti çox geniş və mücərrəddir. O, estetikanın ən ümumi və universal kateqoriyalarından biri kimi, kamillik, obyektin aspektlərinin harmonik birləşməsini bildirir və estetik zövq verir. “O, insanlara sevinc bəxş edir, fərəh gətirir, həzz verir, onlarda həyat eşqi oyadır” (9). Bu konsept çox qədim zamanlarda formalaşmağa başlamış, mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və hazırda da qəlibləşməmiş və yeni çalarlar qəbul etməyə hazırdır. “Gözəllik” konsepti dövrün, təbii və sosial mühitin əlamətlərini özündə daşıyır. Zaman keçdikcə bu konseptin özündə də müəyyən dəyişikliklər baş verir. O, hər bir konkret etnik mühitdə, əsas etibarilə, müstəqil inkişaf edib formalaşdığından, istənilən milli-etnik mühitdə özəl xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər tədricən formalaşdığından istənilən tarixi dövrdə dövrün “damğa”sını özündə əks etdirmiş və konsepti həmin mərhələ çərçivəsində nəzərdən keçirdikdə, həmin “damğa” milli linqvokulturoloji faktlar kimi “oxuna” bilir.

Belə deyək, “gözəlliyi” qavramaq üçün insan həyatda duyğu orqanları vasitəsilə qəbul etdiyi informasiyanı artıq şüurunda mövcud olan etalonla uzlaşdırır və bundan çıxış edərək müəyyən nəticəyə gəlir. Bu uzlaşdırma abstrakt anlayışlara da aid olur.

“Gözəllik” kontekstdən (diskursdan) asılı olaraq ən müxtəlif əlamətləri özündə ehtiva edir. Bu əlamətləri aşkarlamaq, müəyyənləşdirmək üçün isə geniş səpkidə linqvokulturoloji materiallara müraciət etmək və onlara istinadən sözügedən konseptin strukturunu, struktur elementlərini müəyyənləşdirmək və konkret misallar əsasında nəzərdən keçirmək lazımdır.

“Gözəllik” konseptini Azərbaycan və ingilis dil şüurunda linqvopraqmatik baxımdan təhlilə cəlb etməzdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, gözəllik insan həyatının ən mühüm elementlərindən biridir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilindəki izahlı lüğətlərdə bu leksemə verilən izahlar, əsasən, üst-üstə düşür.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “gözəllik” belə izah olunur: Gözəllik (is.) – Gözəl adam və ya şeyin halı: qəşənglik, gözəşirlik.

Gözəllik – gözəl adam, nəşə bir şeyin halı.

Gözəllik – gözəl, qəşəng, gözəl qadın, gözəl təbiət.

Gözəlcə (sif.) – Çox gözəl, çox yaxşı, qəşəngcə” (1, s. 186).

Bu izahlardan görmək olar ki, “gözəllik” konsepti, əsasən, “gözəl” sifəti ilə realizə olu-

nur və konseptin strukturu qurulduqda “gözəl” onun subkonsepti kimi götürülə bilər. “Gözəl” ləksik vahidi lüğətdə belə izah olunur:

“Gözəl (sif.) – 1. Sifətin cizgiləri, bədənin tənəşübü, qaş-gözü qüsursuz olan;

2. Gözə xoş gələn, gözü oxşayan, xoşa gələn, qəşəng;

3. Məharətli, öz sənətinin ustası olan, çox yaxşı, əla;

4. Müsbət keyfiyyətlərə və ya xassələrə malik olan, hər cəhətdən yaxşı olan, necə lazımdırsa ələ;

5. Əlverişli, yararlı, yaxşı;

6. (zərf) Yaxşı, əla” (1, s. 185).

İngilis dilinin “Oxford Advanced Learner’s Dictionary” lüğətində gözəlliyin bu kimi mənalari verilir:

“beauty - 1. [uncountable] the quality of being pleasing to the senses or to the mind: the beauty of the sunset/of poetry/of his singing / a woman. The woods were designated an area of outstanding natural beauty. Beauty products/treatment (= intended to make a person more beautiful). The sheer beauty of the scenery took my breath away.

2 [countable] a person or thing that is beautiful. She had been a beauty in her day.

3 [countable] an excellent example of its type. \That last goal was a beauty \

4 [countable] a pleasing feature”.

Vebsterin lüğətində isə “gözəlliyin” bu kimi mənalari verilir:

1) the quality or aggregate of qualities in a person or thing that gives pleasure to the senses or pleasurably exalts the mind or spirit: loveliness; 2) a beautiful person or thing; especially: a beautiful woman; 3) a particularly graceful, ornamental, or excellent quality; 4) a brilliant, extreme, or egregious example or instance <that mistake was a beauty>.

Bələliklə, yuxarıda göstərilənlərdən çıxış edərək gözəlliyin insan həyatının mühüm tərkib hissələrindən olduğunu söyləyə bilərik.

“Gözəllik” sözü geniş işlədilan sözdür. O yalnız insanın fiziki gözəlliyini təsvir etmir, həm də qurğu, sistem, proseslər və s. vəziyyətinin müsbət xarakteristikası üçün işlədilir. Bu sözün əsas ümumelmi ekvivalenti qismində “məziyyət” və “üstünlük” sözləri işlədilir. Məsələn:

“The beauty of the method” (metodun üstünlükləri), “the beauty of the analysis” (təhlilin üstünlüyü), “the beauty of the units is that” (“cihazların üstünlüyü bundadır ki...”).

Koqnitiv linqvistikada müxtəlif növ konseptlərin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Məsələn, bunlardan biri “gözəllik” konseptidir. Hazırda elmi ədəbiyyatda həmin konseptin müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş xeyli tədqiqat işləri mövcuddur. Bu da təsadüfi deyil, çünki bu konsept konseptosferdə vacibliyinə görə ən əsaslardandır. “Gözəllik” konsepti vacibliyinə görə bəşəriyyət üçün “Həqiqət” və “Xeyir” kimi əbədi dəyərlərlə bir sırada dayanır və onlar kimi qiymətləndirmə funksiyası yerinə yetirir, insanın ətraf aləmə və başqa insanlara münasibətini müəyyənləşdirir. Bu konseptin müxtəlif dillərdə realizəsinin müqayisəli öyrənilməsi xeyli maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir və həmin dillərin daşıyıcılarının özəlliklərini, dünyaya baxışlarını, ətraf aləmə münasibətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, ingilis linqvomodəniyyatında gözəlliyin qavranılmasının əsas özəlliyi, Y.V.Meşşeryakovun fikrincə, “bilavasitə emosional və rəşional reflektləşdirilmiş müstəqil estetik qiymətləndirmə, nəyinsə gözəllik meyarlarına müvafiq bilinməsi üçün şərt kimi seçimin vurğulanması, eynəcərin, əsasən, insanın qeyri-düzgün davranışının nəticəsi kimi dərkidir” (6, s. 3). İngilis linqvomodəniyyətinə tətbiqən, müəllif cavanlıq və gözəlliyin olması və zahiri görünüşdə defektin olmaması arasında əlaqəni vurğulayır. İngilis dilinin frazeoloji fondunu öyrənərək bildirir ki, “ingilis frazeologiyası, paremiologiyası və avoristikasında gözəlliyin əldəçililiği və əffailiyi ideyası üstünlük təşkil edir” (6, s. 4).

İnsan tərəfindən zahiri görünüşün qiymətləndirilməsi funksional-situativ səciyyə daşıyır. Bu aktın məzmunu insanın görmə qabiliyyətinin xüsusiyyətlərindən, qiymətləndirmə və qiymətləndirən obyektlər arasındakı məsafədən, qavramanın müddətindən asılı olaraq dəyişilir.

Yeri, məsafəsi və müddətindən asılı olaraq qiymətləndirmənin bu kimi növləri fərqləndirilir:

1) ümumi təəssürat qiymətləndirməsi: bu qiymətləndirmədə insanın zahiri görünüşü tamlıq kimi qavranılır, qiymətləndirmə bir ümumi əlamət üzrə gedir – qəbul etmə, qəbul etməmə;

2) zahiri görünüşü detallaşdıran qiymətləndirmə: zahiri görünüşün ayrı-ayrı detallarının fərqləndirilməsinə yönümlüdür.

Bu qiymətləndirmələrin hər birində emosional başlanğıc özünə yer alır. Doğrudur, bu müxtəlif səviyyədə intensivliyə malik ola bilər. Ümumi və ilkin təəssüratın qiymətləndirilməsinə assosiasiyalar da daxildir.

Emosional qiymətləndirmə aktının nəticəsi verballaşmış emosiya olur. Bu, qiymətləndirənin qiymətləndirmə obyektinə şəxsi münasibətdən irəli gəlir və obyektin etalona yaxınlıq dərəcəsindən asılı olur. Adətən, belə emosiya subyektiv səciyyəli olur. Məsələn, yaxşı, çox yaxşı, çox gözəl, əla, möhtəşəm və b. Emosional qiymətləndirmə nəticəsində həm müsbət və ya mənfəi emosional təsir dərəcəsi, həm də danışıqın mövqeyindən qiymətləndirmə obyektinə fərdi və təkrarolunmaz məqamların olması və ya olmaması müəyyənləşdirilir.

İnsanın zahiri görünüşünün qiymətləndirilməsində estetik aspekt, adətən, müsbət aspektlə sıx bağlı olur. Müsbət və ya mənfəi qiyməti çatdırın dil vahidi eyni zamanda qiymətləndirənin emosional münasibətini də əks etdirir. Belə emosiya, bir qayda olaraq, subyektiv səciyyə daşıyır (2, s. 12-13) və müsbət və ya mənfəi konnotasiyalı leksik vahidlərlə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirmə obyektini bu və ya digər xüsusiyyətlərinə (əlamətlərinə) görə diqqəti cəlb edə və ya müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ikrah doğura bilər. Qeyd etmək ki, bu kimi ləkəmlər qiymətləndirmə obyektinə xas olan ən müxtəlif keyfiyyətləri səciyyələndirmək üçün istifadə olunur. Qiymətləndirmənin yönümləndirildiyi keyfiyyətləri üzə çıxartmaq üçün KONTEKST vacibdir.

İnsanın zahiri görünüşünün estetik qiymətləndirilməsinin parametrləri sırasında onun ölçü parametrlərini də (boyu, həcmi, çəkisi) fərqləndirirlər. İnsanın zahiri görünüşünün estetik etalonundakı cəlbədicilik haqqında təsəvvürlər bədən quruluşunun xüsusiyyətləri və dəri örtüyünün rənginin qiymətləndirilməsində dəqiqləşdirilir.

Azərbaycan dilində bədən quruluşunun proporsionallığı (boyu-buxunlu, qamətli, çinar boyu və s.) və fiziki sağlamlığı (canlı-cəsədli, əndamlı və s.) ön plana çəkilir.

İngilis dilində gözəl obyekt, adətən, milli mədəniyyətdə, dünyagörüşündə, mentalitetdə formalaşmış özünə yer almış, etalonlaşmış proporsiyalara malik olmalıdır, lakin əsas məsələ bizim hansı meyarlardan çıxış edərək onların düzgünlüyünü qiymətləndirməmiş ilə bağlıdır (7). Bununla bağlı belə bir fikir söylənilir ki, obyektin gözəlliyi haqqındakı müsbət mülahizələr onun quruluşunun zahirən ifadə olunan bu və ya digər xüsusiyyətlərinin gözə adətli olması ilə əlaqədardır. Qavranışın adətliyi təkrarlanma və obyektin quruluşunun müəyyən vacib həyatı funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün məqsədəuyğunluqla ilə izah olunur: "beauty consisted in proportion or utility" (7). Amma insanın gözəlliyi qavramasına onun təfəkküründəki müəyyən qiymətləndirmə meyarları dəsti də təsir edir: "we must conclude that beauty is, for the greater part, some quality in bodies acting mechanically upon the human mind by the intervention of the senses" (7).

İngilis dilində gözəllik bir sıra hallarda "seksualılıqla" əlaqələndirilir. Bu onunla izah olunur ki, gözəlliyin funksiyası nəslə davam etdirmək üçün müxtəlif obyektləri özünə cəlb etməkdən ibarətdir: güllər onlara tozlanma üçün lazım olan həşəratları cəlb edirlər, heyvanat aləmində bir cinsdən olanlar digər cinsdən olanları cəlb edirlər, özü də gözəlliyə ya diş, ya da erkəklər malik olurlar (yaşılbaş sona, tovuzquşu və s.). İnsan cəmiyyətində məhəbbət və ehtirasın səbəbi kimi bu və ya digər cinsin nümayəndələrinə xas olan gözəllik göstərilir: "By beauty I mean that quality or those qualities in bodies, by which they cause love, or some passion similar to it" (7; 8).

Azərbaycan dil şüurunda gözəllik bu və ya digər dərəcədə möhtəşəmliklə müşayiət olunduğu halda, ingilis dil şüurunda gözəllik möhtəşəmlikdən ayrılır: "the sublime, which is the cause of the former, always dwells on great objects, and terrible". Bu, dil daşıyıcılarının şüurunda gözəl obyektin kiçik ölçülərlə əlaqələndirilməsindən irəli gəlir: "beautiful objects are comparatively small". Dil daşıyıcılarının fikrinə, məhz bu kimi obyektləri sevmək olar: "it is the small we are inclined to be fond of" (7). İngilis dilindəki kiçik ölçülər ideyası formaların və bədənin incəliyinin müsbət estetik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır: "Appearance of delicacy, and even of fragility, is almost essential to it (beauty)" (7).

Zahiri görünüş kommunikasiyanın başqa insanlara ünvanlanmış ifadəli vasitəsidir (2; 5). Bu, şüurun müxtəlif səviyyələrini tərfindən qavranılan emosional, ekspressiv və estetik əhəmiyyətli obyektdir. Zahiri görünüşün mədəniyyətdə mövcud olan və dildə təsbit olunmuş qiymətləri müəyyən etnos tərkibində insan haqqında qiymətləndirmə təsəvvürlərini izah etməyə imkan verir. Zahiri görünüşün təsvirində özünə yer almış qiymətləndirmə komponenti mədəniyyətin mühüm amilidir və ayrıca linqvomədəni konsept formalaşdırır.

İnsan öz duyğuları, hiss-həyəcanlarını heç də həmişə "gözəllik" kimi qiymətləndirmir, daha doğrusu, "gözəllik" ləkəmini işlətmir, bu konseptin realizəşində, verballaşdırılmasında başqa söz və ifadələrdən istifadə edir. Məsələn, "mənim vəziyyətim yaxşıdır", "məna xoşdur", "çox şadam" və s. Gözəllik sözü bir qədər sonra ön plana çıxır. Bu, gözəlliyin qavranılma həddləri son dərəcə genişləndə və bunun yanında "eybəcərlik" anlaşılmayanda baş verir.

Qeyd olunur ki, "asl gözəllik bilavasitə münasibətdə yaranır və buna görə də, "burda və indi" mövcuddur. Özü-özlüyündə edilən hərəkət də yalnız "burda və indi" gözəldir, əgər biz onu sonradan belə qiymətləndirsək, bu qiymətləndirmə faktının özü bizim etdiyimiz hərəkətdir və bizim bu və ya digər fakta "burda və indi" verdiyimiz qiymət də məhz ona ünvanlanır" (4).

V.Z.Demyankov bildirir ki, "filosofdan fərqli olaraq filoloq nə gözəlliyin tərifini, nə estetika (özü-özlüyündə gözəl olan formalın idealına yaxınlaşma kimi qiymətləndirilir) və etika (təqdir və tənqidə layiq olan) arasındakı həddi axtarmır. Biz çox və ya az dərəcədə yalnız gözəllik haqqında nitqi tədqiq edə bilərik. Bu nitq isə yalnız ayrı-ayrı milli mədəniyyətlər (və hətta onların bölgə variantları) arasında deyil, həm də eyni bir mədəniyyətin mövcud olduğu müxtəlif dövrlər arasında fərq olduğunu göstərir" (3, s.73).

Həm zahiri, həm də mənavi gözəllik insan üçün böyük sərvətdir. Bunun tədqiq olunan linqvomədəniyyətlərin materialları əsasında bariz görünək mümkündür. "Gözəllik" konseptinin konseptuallaşması ilə bağlı bədii ədəbiyyat nümunələrini təhlil etdikdə görmək olur ki, bu konseptin daxilində bir sıra tematik qrupları fərqləndirmək mümkündür və bunları biz konkret misallar əsasında sözügedən konseptin strukturunu tədqiq edəndə ətraflı nəzərdən keçirəcəyik.

"Gözəllik" konseptinin Azərbaycan dilində semantik məkanı çoxlaylıdır. Onda həm müsbət, həm də mənfəi keyfiyyətləri fərqləndirmək olar. "Gözəllik" konseptinin bütün elementləri haqqında kifayət qədər geniş təsəvvür yaratmaq üçün onun nüvəsi və civarına daxil olan məna qatlarını mütləq linqvopraqmatika baxımından, yəni konkret kontekstlər çərçivəsində öyrənmək lazımdır. Bu, növbəti fəsillərdə diqqət mərkəzində olacaq. Bununla belə, nəzərdən keçirdiyimiz misallar konseptin mürəkkəbliyini göstərir və onun strukturunu qurmağa, müxtəlif səviyyəli tərkib hissələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Konsept (o cümlədən "gözəllik" konsepti) kontekstdə konkret mənasında realizə olunduğundan onu leksik mənasında deyil, kontekstual mənasında nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Konsepti biz verballaşmış anlayış və mənalara dəsti olan dil mövcudluğu kimi başa düşürük. Bu mənalara dəsti müəyyən mənalara, subyektiv qiymətləndirmə və assosiativ konnotasiyalara malik olan sözlərin leksik-semantik birləşmələri nəticəsində əmələ gəlir. Bir təfəkkür kateqoriyası kimi, konsept "fikir dili"nin öyrənilməsi və təsviri, idrak üsulu, informasiyanın saxlanması və işlənilməsi vasitəsi qismində çıxış edir. Konsept daim inkişafda olan mental kateqoriya olduğundan onun təhlilini dil vahidlərinin işlədildiyi kontekstlər əsa-

sında aparmaq daha məqsəduyğundur, çünki məhz bu yanaşmada yalnız lüğətlərdə təsbit olunmuş mənalər, həm də gizli, bariz, görünməyən mənalər və məna çalarlarını aşkarlamaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3-cü cild. Bakı: Elm, 1983.
2. Богуславский, В. М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук:10.02.01. - М.: Институт русского языка, 1995.
3. Демьянков В.З. Россия и Германия: речь о «красивом» в двух культурах // Гуманитарная наука сегодня: Материалы конференции. - М., Калуга Эйдос, 2006. - С. 65 - 74
4. Курпатов А.В., Алексин А.Н. Психология и психотерапия. - М.: 2007.
5. Лосский, Н. О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / Сост. А. Поляков. - М.: Тера-кн. клуб: Респ., 1999.
6. Мещерякова, Ю. В. Концепт «КРАСОТА» в английской и русской лингвокультурах. Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. - Волгоград, 2004.
7. Burke, E. On the sublime and beautiful. The Harvard classics / Ed. by Charles W. Eliot. Vol. 24, Part 2 of 51. - New York: P.F. Collier & Son, 1909-14; © 2001 Copyright Bartleby.com, Inc., 2001.
8. Kamran, P. Awesome Creations and Evolution: New Age Book of Revelations. – I Universe, Inc., 2005. [Elektronny resurs] // <http://myweb.ecomplanet.com/PIRN8306/default.htm>.
9. kayzen.az/blog/fəlsəfə/12248/gözəllik-estetik-kateqoriya-kimi.html

У.А.Джафарова

«Красота» как концепт и лексема
(на примере Азербайджанского и английского языков)
Резюме

Концепт «красота» («beauty») сложный и абстрактный. Он в зависимости от речевой ситуации включает в себя разные признаки. Это четко можно увидеть на примере объяснений, которые даны этой лексеме в толковых словарях. Сравнение дефиниций данного концепта в азербайджанском и английском языках показывает, что «красота» даже при совпадении дефиниций, по внутреннему содержанию они не совпадают, по тому, что за этим стоит в концептосфере того или другого народа они идентичными не являются. Это связано прежде всего с тем, что концепт в разных языках формируется в разных национальных, природных, социальных, исторических и пр. условиях. Концепт «красота» носит в себе оценочное значение, и межязыковое отличие концепта проявляется чаще всего в этом аспекте. Семантическое поле концепта «красота» многослойное. В нем помимо положительной коннотации, можно выделить и отрицательное, ибо, как показывают многочисленные примеры, «красоту» можно оценивать как непосредственно, так и опосредованно, через антонимы, через отрицание его наличия.

U.A.Jafarova

"Beauty" as a concept and lexeme
(on the example of Azerbaijani and English languages)
Summary

The concept of "beauty" is complex and abstract. It has different features depending on the speech situation. This can be clearly seen on the example of the explanations that are given to this lexeme in explanatory dictionaries. Comparison of the definitions of this concept in the Azerbaijani and English languages show that "beauty", even if the definitions coincide, do not coincide in their inner content, because they are not identical in the conceptual sphere of this or that nation. This is primarily because the concept in different languages is formed in various national, natural, social, historical and other conditions. The concept of "beauty" has an evaluative meaning, and the

interlanguage difference of the concept is manifested most often in this aspect. The semantic field of the concept "beauty" is multilayered. Along with the positive connotation, one can also distinguish the negative connotation in it. Numerous examples show that "beauty" can be assessed both directly and indirectly through antonyms.

Rəyçi: filol.f.d., prof. F.F.Cahangirov

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2021